

ԳՈՀԱՐ ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ

1959թ. ԻՐԱՆԱ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳԻՐԸ

Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունները քաղաքական մոտ փուլ հատկապես 1950-ականների վերջերին 1960-ականների սկզբին, որով էլ պայմանավորված է հիշյալ ժամանակահատվածի նկատմամբ առաջացած խիստ հետաքրքրությունը: Իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների զարգացմանն են անդրադարձել բազմաթիվ հետազոտողներ¹:

1958թ. հուլիսի 14-ին՝ Իրաքի հեղափախությունից հետո, պարզ դարձավ, որ խարխուլում են ԱՄՆ-ի ջանքերով ստեղծված Բաղդադի պակտի հիմքերը: Մակայն դրա վերջնական փուլումը չէր կարելի թույլ տալ, ինչի համար էլ ձեռնարկվեցին մի շարք միջոցառումներ: Բաղդադի պակտից Իրաքի հեռանալուց հետո ԱՄՆ-ը վճռեց ռազմական պայմանագրեր կնքել դաշինքի անդամ մյուս երկրների հետ: 1958թ. հուլիսին պակտի հռչակագրում ակնարկվում էր ԱՄՆ-ի և Բաղդադի պակտի արևելյան երկրների միջև նման համագործակցության անհրաժեշտության մասին: Այդ ծրագիրը իրականացնելու համար 1958թ. հունվարին Թեհրան ժամանեց ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջ.Ֆ. Դալլեսը: Նա Իրանի շահին խորհուրդ տվեց վերանայել Իրանի կառավարության քաղաքականությունը Խորհրդային Միության նկատմամբ²: Պարզ է, որ այլ բանակցությունների ընթացքում խոսվել է նաև երկկողմ ռազմական պայմանագրի մասին: Դալլեսը, պետական քարտուղարի օգնական Ռատոնթրին, ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Մակելոյը, Հենդերսոնը և ուրիշներ 1958թ. վերջին և 1959թ. սկզբին Իրանից բացի այցելեցին նաև Թուրքիա և Պակիստան, որտեղ հանդիպումներ ունեցան այդ երկրների կառավարությունների ղեկավարների հետ և ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, համաձայնություն ձեռք բերեցին մոտ ապագայում ԱՄՆ-ի հետ ռազմական պայմանագիր ստորագրելու հարցում³:

ԱՄՆ-ի պաշտպանության նախարար Մակելոյը 1958թ. շարունակում էր Թեհրանում բանակցություններ վարել իրանա-ամերիկյան երկկողմ նոր ռազմական համաձայնագիր կնքելու ուղղությամբ: Բանակցությունները ձգձգվեցին, քանի որ Իրանի կառավարությունը վտր-

ծում էր ԱՄՆ-ից ռազմական աջակցություն ստանալ երկրին սպառնացող ցանկացած վտանգի առկայության պարագայում⁴։ Ամերիկացիները, լինելով առավել շրջահայաց, ձգտում էին խուսափել շահի վարչականի պահպանման համար երաշխիք ստանձնելու պարտականությունից։ Նրանց նպատակը մեկն էր. գերծ պահել Իրանը խորհրդային կամ կոմունիստական վտանգից, ամրապնդել իրենց՝ այլ ոչ թե պահպանել շահի դիրքերը։

Ինչ վերաբերում է շահի վարած արտաքին քաղաքականությանը, ապա պետք է նշել, որ նա հիմնականում հակված էր դեպի Միացյալ Նահանգները, իսկ եթե այն փոքր-ինչ չէր բավարարում Իրանին, ապա շահը հայտարարում էր, որ բարեկամության և համագործակցության եզրեր կգտնի Խորհրդային Միության հետ։ ԽՍՀՄ-այցելելուց հետո շահը բազմիցս նշել է, որ Իրանն իր արտաքին քաղաքականությունը կառուցում է բոլոր երկրների հետ բարիդրացիական սկզբունքներով։

1958թ. դեկտեմբերին Իրանի կառավարող շրջանները դիմեցին իրենց քաջ հայտնի խուսանավելու քաղաքականությանը Խորհրդային Միության և ԱՄՆ-ի միջև։ Իրանի կառավարությունը վարձում էր ցույց տալ, թե ջանում է բարելավել հարաբերությունները Խորհրդային Միության հետ, դրանով փորձում էր ճնշում գործադրել ԱՄՆ-ի կառավարության վրա՝ առավել զգալի զիջումների հասնելու համար։

Իրանի կառավարությունը Խորհրդային Միությանը պաշտոնապես առաջարկեց ստորագրել «Բարեկամության և 20 տարվա չհարձակման» պայմանագիր։ Պայմանագրի տեքստը կազմել էր իրանական կողմը և հանձնվել էր Թեհրանում ԽՍՀՄ-ի դեսպանին։

ԽՍՀՄ-ը, որպես բանակցությունների նախապայման, հայտարարեց, որ Իրանը չպետք է երրորդ երկրի հետ կնքի ռազմական համաձայնագիր։ Հասկանալի է, որ Խորհրդային Միությանը հայտնի էին Իրանի կառավարության նպատակներն ու ծրագրերը, և երրորդ երկիր ասելով այս պարագայում, հասկանում էին միայն ԱՄՆ-ին։ Չնայած ձեռք բերված համաձայնությանը, Իրանի ղեկավար այրերը շարունակում էին զուգահեռ բանակցություններ վարել ամերիկյան պատվիրակության հետ։

Հարկ է նշել, որ 1958թ. դեկտեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ-ի դեսպան Պեգովը Իրանի կառավարությանն էր հանձնել ԽՍՀՄ-ի հուշագիրը՝ սպասվող երկկողմանի ռազմական պայմանագրի վերաբերյալ։ «Խորհրդային կառավարությունն անհանգստացած է, շահական Իրանի կառավարության կողմից որոշակի ժամանակահատվածում իրականացված արտաքին քաղաքական և ռազմական այնպիսի միջոցառումներից, որոնք չեն կարող գնահատվել այլ կերպ, քան Խորհրդային Միության դեմ ուղղված քաղաքականություն... Դրա մասին է վկայում Իրանի օրավուր մեծացող

համագործակցությունը երրորդ պետությունների ագրեսիվ ուժերի հետ. որոնք չեն թաքցնում իրենց ձգտումները՝ օգտագործել Իրանը և Իրանի տարածքը ընդդեմ Խորհրդային Միության: Այս պարագայում, անխոս, կհաղթեն միայն արտասահմանյան շրջանակները և Իրանից շատ հեռու տերությունները: Առաջին հերթին կտուժի Իրանը, որը մնան քաղաքականության պատճառով ռազմական թախման դեպքում, կարող է հայտնվել ոչնչացման վտանգի առաջ: Խորհրդային կառավարությունը, խոսելով այդ մասին, չի փորձում սպառնալ, այլ արձանագրում է առկա փաստերը, որոնց հերքումը կնշանակեր հակասել իրականությանը: ԽՍՀՄ-ի կառավարությունն ամենայն անկեղծությամբ ցանկանում է նշել, որ եթե Խորհրդային Միությունը, որի ուժերը և հնարավորությունները դժվար է համեմատել Իրանի ուժի և հնարավորության հետ, անհանգստանում է խորհրդա-իրանական հարաբերությունների վատացման հեռանկարի կապակցությամբ, ապա Իրանն առավել ևս պետք է անհանգստանա»⁵:

Հակված ենք կարծելու, որ սա իսկապես քաղաքական սպառնալիք էր՝ քողարկված «բարեկամության» սկզբունքներով: Սա էլ դրդեց Իրանին դիմելու իր հայտնի խուսանավելու քաղաքականությանը: Իրանը ծրագրում էր միաժամանակ բանակցություններ վարել և՛ ԱՄՆ-ի, և՛ Խորհրդային Միության հետ: Հասկանալի է, մախրմտերեղով համաձայնության հասնել Սիացյալ Նահանգների հետ: Սակայն համաձայնության չհասնելու դեպքում Իրանը իր հյուսիսային հարևանի հետ զոռն կունենար «Բարեկամության և 20-տարվա չհարձակման» պայմանագիր:

1959թ. հունվարի 19-ին Իրանի արտոգործնախարար Հեքմատթ խորհրդային դեսպանին հայտնեց, որ Խորհրդային Միության հետ չհարձակման պայմանագիր կնքելու դեպքում Իրանը ԱՄՆ-ի հետ չի կնքի ռազմական համաձայնագիր⁶:

Շուտով ԽՍՀՄ-ի և Իրանի ղեկավարները համաձայնության եկան բանակցությունները առավել բարձր մակարդակով վարելու վերաբերյալ: Խորհրդային Միությունը հայտարարեց, որ պայմանագրի կնքման վայրը թողնում է Իրանի հայեցողությանը: 1959թ. հունվարի 29-ին՝ Բաղդադի պակտի՝ Կարաչիում տեղի ունեցած նստաշրջանից մեկ օր անց, Իրանի կառավարության հրավերով Թեհրան ժամանեց ԽՍՀՄ-ի կառավարության պատվիրակությունը՝ փոխարագործնախարար Վ.Ա.Սենյոնովի գլխավորությամբ:

Խորհրդային կառավարությունն առաջարկում էր, որ կողմերից յուրաքանչյուրը պարտավորվի երրորդ պետությանն իրավունք չտալ իր տարածքում կառուցելու կամ օգտագործելու արդեն կառուցված ռազմական բազաներն ու օդանավակայանները, թույլ չտալ իրենց տարածք մտցնել որևէ երրորդ պետության ռազմական ուժեր: Խորհրդային Միութ-

յունը նախատեսում էր խթանել երկու երկրների միջև տնտեսական, առևտրական և մշակութային կապերի հետագա զարգացումը: Սինչոեռ իրանական կողմը բանակցությունների ժամանակ հատուկ ուշադրություն էր դարձնում 1921թ. սովետա-իրանական պայմանագրի 5-րդ և 6-րդ հոդվածների վերացման վրա: Իրանի շահը հայտարարեց, որ 1921թ. պայմանագրի հիշյալ հոդվածների՝ հատկապես 6-րդ հոդվածի վերացումը, որը նախատեսում էր որոշակի իրավիճակներում խորհրդային զորքի մուտքի իրավունք Իրանի տարածք, կնպաստի ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև վստահության և բարեկամության հիմքերի ամրապնդմանը⁸:

1959թ. հունվարի 30-ին խորհրդային պատվիրակության հետ առաջին հանդիպման ժամանակ Իրանի շահը հայտարարեց, որ խորհրդա-իրանական պայմանագրի ստորագրումն իսկապես շրջադարձային կլինի ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև հարաբերությունների բարելավման գործում և ընդհանրապես կնպաստի Սերժավոր և Սիջին Արևելքում լարվածության թուլացմանը:

Մականյ 1959թ. փետրվարի 10-ին, երբ շահը չընդունեց սովետական պատվիրակությանը, պատճառաբանելով թե հիվանդ է ու փոխարենը ընդունեց ամերիկյան ներկայացուցիչներին՝ ծովակալ Ռեդֆորդին և Մակգին, պարզ դարձավ, որ շահական կառավարությունն առավել նպատակահարմար է գտել բանակցելու ամերիկյան կողմի հետ⁹:

Խորհրդա-իրանական բանակցությունների տապալման մեջ Իրանի շահը մեղադրում է խորհրդային պատվիրակությանը: Դա նա պատճառաբանում է հետևյալ կերպ. «Ռուսները թույլ տվեցին մի սխալ: Նրանց պատվիրակությունն ուշացավ երկու շաբաթով, որի ընթացքում ԱՄՆ-ի հետ երկկողմանի նախնական պայմանագիրը համապատասխանեց մեր պահանջներին և ցանկություններին: Հասնելով Իրան՝ ռուսական պատվիրակությունը գործեց մեկ այլ սխալ ևս. բանակցություններն սկսելու համար մեզանից պահանջեց հրաժարվել Բաղդադի պակտի անդամակցությունից: Հանդիպելով մեր խիստ հակազդեցությանը՝ նրանք հրաժարվեցին իրենց այդ պայմանից, սակայն այս անգամ էլ սկսեցին պնդել, որ ԱՄՆ-ի հետ չպետք է ստորագրենք երկկողմանի պայմանագիր: Վերոհիշյալ պատճառներով իրանա-խորհրդային պայմանագիրը չստորագրվեց, իսկ պատվիրակությունն առանց մեզ տեղեկացնելու հեռացավ Իրանից», -գրում է Մոհամմադ Ռեզա Փաիլավին¹⁰:

Ի դեպ, Իրանի շահի հայտարարությունը, թե պատվիրակությունը ժամանել է երկու շաբաթ ուշացումով, չի համապատասխանում իրականությանը:

Խորհրդա-իրանական անհաջող բանակցություններին հակառակ՝ ակտիվորեն ընթանում էր իրանա-ամերիկյան երկկողմանի ռազմական պայմանագրի ստորագրման գործընթացը:

Իրանը զանում էր, որ երկկողմանի ռազմական պայմանագրի կա-
րիքն ամենից ամառ զգում են իրենք, քանզի այդպես ստավել պաշտ-
պանված կլինեն իրենց դիրքերը: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիային և Պա-
կիստանին, ապա նրանցից մեկը գտնվում էր ՆԱՏՕ-ի, իսկ մյուսը՝ ՍԵԱ-
ՏՕ-ի հովանու ներքո, որոնք ապահովում էին նրանց անվտանգությունը:

Երկկողմանի համաձայնագիրը նախատեսում էր Իրանի, Թուր-
քիայի, Պակիստանի կառավարությունների և ԱՄՆ-ի կառավարության
ռազմավարական համատեղ միջոցառումների իրականացում:

Երկկողմանի ռազմական պայմանագրով էլ ավելի էին սերտա-
նում Բաղդադի պակտի Միջին Արևելքի երկրների և ԱՄՆ-ի հարաբե-
րությունները՝ մի կողմ մղելով պակտի մյուս անդամ Անգլիային:

Հետաքրքրական է նաև այն փաստը, որ ամերիկա-իրանական
ռազմական համաձայնագրի բանակցությունների ընթացքում ամերիկ-
յան կողմը հայտարարեց, որ իրանական զորքը պետք է զբաղվի երկրի
ներքին գործերով, իսկ ինչ վերաբերում է Խուզիսթանի և Պարսից ծոցի
նավթային շրջանների պաշտպանությանը, ապա այդ խնդիրները կիրա-
կանանացնեն ամերիկյան զորքերը, քանզի իրանական զորքը ի գործ չէ
լուծելու նման խնդիրներ¹¹:

Խորհրդա-իրանական համաձայնագրի տապալումը խիստ վա-
տացրեց երկու կողմերի հարաբերությունները: Խորհրդային կառավա-
րությունը դիմեց մի շարք միջոցների՝ իրանա-ամերիկյան ռազմական
պայմանագրի կնքմանը խոչընդոտելու համար: Սակայն իրանա-ամե-
րիկյան պայմանագիրը ստորագրվեց Անկարայում 1959թ. մարտի 5-ին:
Այս համաձայնագրով ԱՄՆ-ին իրավունք տրվեց զորքեր մտցնելու Իրա-
նի տարածք՝ «ցանկացած ագրեսիայի» դրսևորման դեպքում¹²:

Ռազմական երկկողմանի պայմանագրեր կնքվեցին նաև ԱՄՆ-ի
և Թուրքիայի, ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև: Թուրքիայի կողմից պայմա-
նագիրը ստորագրեց արտգործնախարար Ֆ.Ռ.Ջորլուն, Իրանի կողմից՝
Անկարայում Իրանի դեսպան Հասան Արֆան, Պակիստանի կողմից՝
Անկարայում Պակիստանի դեսպան Հասանը, իսկ ԱՄՆ-ի կողմից՝ Թուր-
քիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Ֆլետչեր Ուորենը: Պայմանագրի ստորագր-
ման ժամանակ ներկա էր նաև Անգլիայի դեսպան Բերնարդ Բարրոուսը:
1959թ. մարտի 5-ի համաձայնագիրը պաշտոնապես կոչվեց «Համագոր-
ծակցության համաձայնագիր»: Պայմանագրի տեքստը բաղկացած էր
ներածականից և վեց հոդվածներից:

Հարկ ենք համարում ներկայացնել հիշյալ համաձայնագրի առա-
վել կարևոր կետերը.

1. Իրանի շահնշահական կառավարությունը լի է վճռականությ-
յամբ՝ պայքարել ընդդեմ ագրեսիայի: Իրանի դեմ ագրեսիայի իրակա-
նացման դեպքում ԱՄՆ-ը՝ համաձայն Միացյալ Նահանգների սահմա-

նադրության, անհրաժեշտ միջոցներ կձեռնարկի, ներառյալ ռազմական ուժ կօգտագործի, երկու կողմերի համաձայնությամբ... Իրանի կառավարության օգնության խնդրանքի դեպքում:

2. ԱՄՆ-ի կառավարությունը համաձայն 1954թ. վոխադարձ անվտանգության օրենքի..., համաձայն համապատասխան պայմանագրերի, որոնք արդեն կնքվել են կամ կկնքվեն ԱՄՆ-ի և Իրանի կառավարությունների միջև, կրկին անգամ հաստատում է, որ այն շարունակելու է ռազմական և տնտեսական օգնություն ցուցաբերել, որի շուրջ համաձայնություն ձեռք կրերվի ԱՄՆ-ի և Իրանի կառավարությունների կողմից, նպաստել Իրանի կառավարության՝ ազգային անկախության պահպանման, տարածքային ամբողջականության և երկրի տնտեսության արդյունավետ զարգացման գործին:

3. Իրանի շահնշահական կառավարությունը պարտավորվում է ԱՄՆ-ի կառավարության կողմից հատկացրած ռազմական և տնտեսական օգնությունը օգտագործել համաձայն 1958թ. հուլիսի 28-ի լոնդոնյան կոնյունկիեով կառավարությունների կողմից սահմանված նպատակների և խնդիրների վրա, ինչպես նաև Իրանի տնտեսության արդյունավետ զարգացման նպատակով ստեղծել միջոցներ և պահպանել Իրանի անկախությունը և տարածքային ամբողջականությունը¹³:

Մեր կարծիքով Իրանի ներգրավվումը ՄԵՆՏՕ-ի պակտի մեջ և ԱՄՆ-ի ու Իրանի միջև երկկողմանի ռազմական համաձայնագրի կնքումն ամենակարևոր իրադարձությունն էր իրանա-ամերիկյան հարաբերությունների այս ժամանակահատվածի պատմության մեջ:

1959թ. մարտի 13-ին Միացյալ Նահանգների նախագահ Էյզենհաուերը, բարձր գնահատելով Իրանի դերը, հանդես եկավ ուղերձով. «Եթե Բաղդադի բլուկը ամերիկյան կառավարող շրջանակների կողմից դիտվում է որպես ՆԱՏՕ-ի և ԱԵԱՏՕ-ի միջև կապող օղակ, ապա Իրանը իր աշխարհագրական դիրքով ԱՄՆ-ի աչքում դիտվում է որպես այդ շղթայի մի մասը, առանց որի իրենց ռազմական ծրագրերը չէին իրականանա»¹⁴:

1950-60-ականներին ԱՄՆ-ն Իրանի հետ կնքեց մի շարք մոր երկկողմանի պայմանագրեր: Երկարաձգվեցին, ինչպես նաև կնքվեցին մոր համաձայնագրեր Իրանի ռազմական ուժերում, ոստիկանությունում և ժանդարմերիայում ամերիկյան ռազմական և քաղաքացիական խորհրդականների, մասնագետների և խորհրդատուների գործունեության մասին:

1959թ. օգոստոսին Բաղդադի պակտի հիման վրա ստեղծվեց Կենտրոնական դաշինքի կազմակերպությունը (ԱԵՆՏՕ), որի կազմի մեջ մտան պակտի մեջ մնացած երկրները՝ Թուրքիան, Իրանը, Պակիստանը և Անգլիան: Միացյալ Նահանգներն էլ իր հերթին, ինչպես Իրա-

նին, այնպես էլ անդամ մյուս պետություններին. հատկացնում էր ֆինանսական և ռազմական օժանդակություն: 1959թ. մայիսին Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկը Իրանի պլանային կազմակերպությանը 72 մլն դոլար փոխառություն հատկացրեց ճանապարհաշինության և վերակառուցման նպատակով: 1959թ. սկզբներին ԱՄՆ-ը նույն կազմակերպությանը 47,5 մլն դոլարի վարկ հատկացրեց, որը նախատեսվում էր հիմնականում հաղորդակցության կայանների, նավահանգիստների և օդակայանների կառուցման համար: Այդ փոխառությունը հատկացվեց 1959թ. անվտանգության համատեղ ապահովման ծրագրի շրջանակներում¹⁵:

Իրանին հատկացված ամերիկյան տնտեսական օգնությունը 1959թ. կազմեց 46,9 մլն դոլար, ռազմական օգնությունը՝ 99,3 մլն դոլար, 1960թ.՝ համապատասխանաբար 42,7 մլն դոլար և 45,8 մլն դոլար¹⁶: 1959թ. հոկտեմբերին համաձայնագիր ստորագրվեց Իրանին 25 մլն դոլար ընդհանուր գումարով նոր փոխառություն հատկացնելու՝ ճանապարհներ կառուցելու նպատակով:

1959թ. հոկտեմբերի 7-9-ին Վաշինգտոնում տեղի ունեցավ ՄԵՆ-SO-ի առաջին նստաշրջանը: Այն կայացավ երկկողմանի ռազմական պայմանագիրը կյանքի կոչելու նպատակով: Հաստատվեց համատեղ ծրագիր, որի արդյունքում Թուրքիայի և Իրանի միջև պետք է կառուցվեին խճուղային ճանապարհներ:

Խորհրդային գրականության մեջ հաճախ հանդիպում ենք Իրանին ուղղված քննադատական գնահատականների՝ Բաղդադի պակտին, ՄԵՆ-SO-ին անդամակցելու համար: Սակայն հարկ ենք համարում նշել, որ բացասական բոլոր ազդեցություններով հանդերձ, անդամակցելով այդ դաշինքներին, Իրանը կարճ ժամանակահատվածում կարողացավ հզորացնել իր ռազմական ներուժը, ԱՄՆ-ի աջակցությամբ սկսեց շինարարական լայնածավալ աշխատանքներ կատարել ինչպես ճանապարհաշինության, այնպես էլ օդանավակայանների կառուցման քնազավառում և հեռահաղորդակցության ոլորտում: Ճիշտ է, Իրանն այս ամենին կարող էր հասնել և՛ իր ուժերով, սակայն հայտնի չէ, թե դրա համար որքան ժամանակ և գումար կպահանջվեր:

Դրա լավագույն ապացույցը հետևյալ տվյալներն են. 1953-60թթ. Իրանի բանակի թիվը 120,000-ից աճեց և հասավ 190,000-ի, օդուժը կրկնապատկվեց՝ հասնելով 8,000 միավորի, իսկ ծովային ուժերի թիվը հասավ 4,000-ի¹⁷:

1953-60թթ. ԱՄՆ-ը Իրանին հատկացրեց 567մլն դոլարի տնտեսական և 450 մլն դոլարի ռազմական օգնություն¹⁸:

1959թ. նոյեմբերի կեսերին Թեհրանում բանակցություններ էին ընթանում Իրանի շահ Մոհամմադ Ռեզա Փահլավիի, Պակիստանի նա-

խագահ Այուբ-խանի և Թուրքիայի վարչապետ Ադնան Մենդերեսի միջև: Դեկտեմբերին տեղի ունեցավ ՄԵՆՏՕ-ի անդամ երկրների պետական այրերի հանդիպումը ԱՄՆ-ի նախագահ Էյզենհաուերի հետ: 1960թ. սկզբներին Լահորում տեղի ունեցավ ՄԵՆՏՕ-ի անդամ երկրների կողմից կազմակերպված սեմինար, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ՄԵՆՏՕ-ի կազմի 3 պետությունների ղեկավարները: Աշխատանքի հիմնական նպատակն էր մեծացնել ՄԵՆՏՕ-ի ռազմական հնարավորությունները և պակտի մեջ ներքաշել մոր անդամներ՝ մասնավորապես Հորդանանին¹⁹:

Հատուկ ուշադրություն էին դարձնում մեկ միասնական հրամանատարության ստեղծմանը՝ ՄԵՆՏՕ-ի երկրների ռազմական ուժերը ղեկավարելու համար: Այն պետք է Իրանի, Թուրքիայի, Պակիստանի ռազմական ուժերը միավորեր ամերիկյան վերահսկողության ներքո:

1960թ. փետրվարի 24-ին ՄԵՆՏՕ-ի անդամ երկրները ճշում էին իրենց կազմակերպության հնգամյակը: Համաձայն արևմտյան մամուլի՝ այդ ժամանակ քննարկվել են հետևյալ հարցերը.

1. Ստեղծել մուսուլմանական երկրների բլոկ,

2. Կազմակերպել պակտի անդամ երկրների քաղաքական, ռազմական և տնտեսական միասնական համակարգի պետություն,

3. Քննարկել ՄԵՆՏՕ-ի անդամ և հարևան երկրների միջև ստկա հակասությունների մասին հարցը²⁰:

Առաջին հարցի իրականացման համար նախնական բանակցություններ վարեցին Աֆղանստանի, Արաբական Միացյալ Հանրապետության, Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի և այլ երկրների հետ: Սակայն դրանք դրական արդյունք չուվեցին:

Երկրորդ հարցի քննարկման ժամանակ ՄԵՆՏՕ-ի անդամ երկրների միջև ի հայտ եկան անհամաձայնություններ, մասնավորապես պակտի միացյալ ռազմական հրամանատարության կազմակերպման հարցի շուրջ: Թուրքիան դեմ էր հրամանատարության ղեկավարի պաշտոնում տեսնել Իրանի շահին:

1960թ. մայիսի 14-ին սկսվեցին ՄԵՆՏՕ-ի երկրների գորախաղերը, որին մասնակցում էին Իրանի, Թուրքիայի, Պակիստանի, Անգլիայի և ԱՄՆ-ի ռազմական ուժերը: Չորախաղերը տեղի էին ունենում մասնավորապես Իրանի հյուսիսում: 1960թ. մայիսի 14-ին Խորհրդային Միության կառավարությունը բողոքեց այդ միջոցառումների դեմ: Սերտացնելով հարաբերությունները Միջին Արևելքի երկրների հետ՝ ԱՄՆ-ը օրեցօր ավելացնում էր խորհրդականների թիվը: 1960թ. սկզբներին Թուրքիայում գրանցվել էր ռազմական առաքելության 4000 ամերիկյան անդամ, Պակիստանում՝ 2000 խորհրդականներ: Ամերիկյան ռազմական խորհրդականները Իրանում գործում էին ինչպես բանակում և ժամդարմերիա-

յում, այնպես էլ ռազմական օգնություն հատկացնող առաքելությունում: Ամերիկյան սպանները գործում էին և՛ կենտրոնական ապարատի գլխավոր շտաբում, և՛ նույնիսկ յուրաքանչյուր գորամասում: Նրանք ոչ միայն խորհուրդներ էին տալիս Իրանի զինված ուժերի հրամանատարությանը, այլև անմիջականորեն մասնակցում էին Իրանի տարածքում ռազմաստրատեգիական միջոցառումներին: Իրանի բանակում գործում էին 4500 ամերիկացիներ: Նույնիսկ ամերիկացի հայտմի տեսաբան Ռ. Լիպպմանը բացահայտ հայտարարել է. «Իրանը մեզինք չափից ավելի է կախված և չափից ավելի է համոզված, որ իր ճակատագիրը որոշվում է Վաշինգտոնում: Իրանի շատ վայրերում չափից ավելի շատ ամերիկացիներ կան»²¹:

1961-1962թթ. ԱՄՆ-ը վախեց իր տեսակետը ԽՍՀՄ-ի դեմ հավանական պատերազմի դեպքում Իրանի տարածքի ռազմավարական նշանակության վերաբերյալ: Ամերիկյան ռազմական շրջանակներն արդեն մշակում էին Խորհրդային Սիության դեմ հրթիռային պատերազմի ծրագրեր՝ առանց ՄԵՆՏՕ-ի անդամ երկրների ռազմական բազաներն օգտագործելու: Նրանք նախատեսում էին օգտագործել «Պոլարիս» տիպի հրթիռներ, որոնք տեղադրված կլինեին Միջերկրական ծովում և Հնդկական օվկիանոսում գտնվող՝ ամերիկյան նավերի ու սուզանավերի վրա: Բավական էր ունենալ 4-5 սուզանավ, յուրաքանչյուրում 16 «Պոլարիս» տիպի հրթիռ և Խորհրդային Սիության 80 քաղաքներ ու արդյունաբերական կենտրոններ կգտնվեին ատոմային հարվածի մշտական սպառնալիքի տակ²²:

1962թ. ՄԵՆՏՕ-ի 10-րդ նստաշրջանի ժամանակ նկատվեցին լուրջ տարաձայնություններ մի կողմից՝ Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի, մյուս կողմից՝ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի միջև: Վաշինգտոնը և Լոնդոնը համաձայն չէին մեծացնել ՄԵՆՏՕ-ի անդամ արևելյան երկրների ռազմական օգնության չափերը: Եվ դա հասկանալի էր, քանզի, ինչպես վերը նշեցինք, այս տարաձայնության երկրների տարածքները չէին օգտագործվելու Խորհրդային Սիության դեմ հավանական պատերազմի ժամանակ:

Պակիստանի նախագահի և Իրանի շահի 1962թ. հանդիպման ժամանակ քննարկվեց պակտի հետագա գոյության նպատակահարմարությունը: Շահը և նախագահը հայտարարեցին ՄԵՆՏՕ-ում տիրող դրության նկատմամբ իրենց անբավարարվածության մասին²³: Իրանը հատկապես դժգոհ էր, որ Անգլիան և ԱՄՆ-ը չեն աջակցում իր պահանջներին՝ Պարսից ծոցի շրջանում, հատկապես Բահրեյնի հարցում, որի նկատմամբ Թեհրանը փայփայում էր որոշակի հավակնություններ: Անդամակցելով Բաղդադի պակտին, իսկ այնուհետև ՄԵՆՏՕ-ին Իրանը հույս ուներ լուծել տարիներ շարունակ քննարկվող այս խնդիրները:

Բացի այդ, Իրանի ուժերից վեր էր ռազմական պարտականությունների կատարումը՝ ռազմական շինությունների կառուցումը, ամերիկյան խորհրդականների խնամակալումը, որ խիստ վնասեցին երկրի տնտեսությանը:

1960-ական թվականների սկզբներին Իրանի տնտեսությունը գտնվում էր ծանր վիճակում: 1963թ. հունվարին Իրանի շահը իրականացրեց բարեփոխումների ծրագիր, որը հայտնի է «Մայիտակ հեղափոխություն» անունով: Ծրագիրը նախատեսում էր իրականացնել հողային բարեփոխումներ, կառավարությանը պատկանող արդյունաբերական ձեռնարկությունների վաճառքի միջոցով ֆինանսավորել հողային բարեփոխումները, ընդունել նոր ընտրական օրենք, ստեղծել 50 հազար հոգուց բաղկացած «դուսավորության կորպուս», արդյունաբերական ձեռնարկությունների աշխատողներին հատկացնել բաժնեթղթերի 20%-ը և այլն: Սի խոսքով «Մայիտակ հեղափոխությունը» կոչված էր արդիականացնել ու արևմտականացնել երկիրը, նպաստել նրա շեշտակի զարգացմանը²⁴:

Քենեդիի վարչակազմը գտնում էր, որ եթե Իրանի վարչապետ նշանակվի ղեկավար Ալի Ամինին, ապա նա մինչև վերջ կտանի Իրանի քաղաքական և տնտեսական բարեփոխումների ծրագիրը²⁵: Եվ բնականաբար այս հայտարարությունից հետո 1961թ. մայիսի 6-ին Իրանի վարչապետ նշանակվեց Ալի Ամինին:

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ անվերապահորեն հանգում ենք այն եզրակացության, որ կնքելով ռազմական երկկողմանի պայմանագիր, Իրանն իրեն առավել ապահովված էր զգում: Անտարակույս այդ պայմանագիրը նշանակալիորեն խթանեց իրանական բանակի կազմակերպչական զարգացմանը և մարտական հատկանիշների բարձրացմանը: ԱՄՆ-ի շնորհիվ Իրանի բանակը համարվեց նորագույն տեխնիկայով, կառուցվեցին բազմաթիվ ռազմավարական օբյեկտներ, որոնց կառուցումը այդ պահին առանց դրսի օժանդակության Իրանի ուժերից վեր կլիներ: Սակայն այս ամենի մեջ Սիացյալ Նահանգներն անշուշտ ունենալիք շահեր: 1964թ. Իրանը ԱՄՆ-ի հետ ստորագրեց «վախճմաման հուշագիր», ըստ որի՝ Թեհրանն աստիճանաբար պետք է զներ միայն ամերիկյան արտադրության զենք: 70-ականների կեսերին, երբ համաշխարհային շուկայում նավթի գների բարձրացման հետևանքով, Իրանի ազգային եկամուտը, ի հաշիվ նավթադուլարների, սկսեց մեծանալ, զենքի գնումները Սիացյալ Նահանգներից հասան վիթխարի չափերի: Այսպես 1970-78թթ. շահական վարչակազմը ԱՄՆ-ից միջկառավարական մակարդակով զենք ավելի քան 20 մլրդ դոլարի զենք, իսկ 1950-1975թթ. ամերիկյան մասնավոր ընկերություններից՝ 201 մլն դոլարի²⁶:

Միանգամայն ակնհայտ է. որ Միացյալ Նահանգներն իրենց վա-
րած քաղաքականությամբ ազդու ներգործություն ունեցավ Իրանի ար-
տաքին քաղաքական կուրսի ձևավորման վրա²⁷: Միացյալ Նահանգնե-
րի այս կամ այն չափով առնականման մեջ գտնվող երկրների հետ Ի-
րանը հիմնականում վարում էր առավել զուսպ քաղաքականություն:

ISKANDARYAN GOHAR

THE 1959 IRANIAN-AMERICAN MILITARY AGREEMENT

The article deals with the bilateral military agreement signed between the United States and Iran in Ankara on March 5, 1959.

It is noteworthy that before signing the agreement, the Iranian government was negotiating with the USSR over signing an agreement on friendship. But the USSR declared as a pre-condition for negotiations that Iran mustn't sign any military agreement with third country. Though Iranian Foreign Minister agreed with this pre-condition of the USSR, but it soon became clear that Iran was simultaneously negotiating with both the USA and USSR representatives, expecting to get as much as possible. After all, the process of the Soviet-Iranian negotiations was frozen.

The United States signed bilateral military agreements with Iran, Turkey and Pakistan. According to the agreement signed with Iran, the United States were entitled to take troops into Iran in case of any expression of aggression. Iran believed that it was the Iranian people that needed the military agreement first of all since their positions would be more defended then.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ավանեսով Ս.Ս., Մերձավոր և Միջին Արևելքում բրկներ ստեղծելու հարցի շուրջ (1953-1958) Արևելագիտական Ժողովածու, N 1, Երևան 1960, Հովհաննիսյան Ն., Իրանը Մերձավորարևելյան տարածաշրջանի համակարգում (1979-1992թթ.) Իրան Նամե, Երևան, 1993, N 2, Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, Москва, 1963, Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960.
2. Sh'u Новая и новейшая история, N4, Москва, 1979, с. 127
3. Ավանեսով Ս.Ս., նշվ. աշխ., էջ 135:
4. Мельников Л.И., Политическая экспансия американского империализма в Иране, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1960, с. 215.
5. Известия, 17.01.1959.
6. Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 134.
7. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 68.
8. Известия, 13.02.1959.

9. Туганова О.Э., Политика США и Англии на Ближнем и Среднем Востоке, с. 135.
10. Մոհամմադ Ռեզա Շահ Փահլավի, Առաքելություն հայրենիքիս համար, Թեհրան, 1973, էջ 258-260:
11. Известия, 26.03.1959.
12. Saikal Amin, The Rise and Fall of The Shah, New Jersey, 1980, p. 57, Bill James A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, London, 1988, p. 119.
13. 1959թ. մարտի 5-ին Անկարայում Իրանի և ԱՄՆ-ի միջև կնքված պայմանագրի տեքստը տե՛ս
والن تاتن تاريخ - - تاتن روابط دو جانبه ايران و ايلات متحدہ امریکا، تهران، ۱۳۷۸، ص ۴۶۴، ۴۶۵.
بوتاه الکساندر.
14. Известия, 26.03.1959.
15. Мельников Л.И., Политическая экспансия американского империализма в Иране, с. 212.
16. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 80.
17. Hurewitz J.C., Middle East Politics: The Military Dimension, New York, 1969, p. 284.
18. Bill James A., The Eagle and the Lion. The Tragedy of American-Iranian Relations, p.114.
19. Орлов Е.А., США и военно-политический блок на Ближнем и Среднем Востоке, Политика США на Ближнем и Среднем Востоке, с. 72-73.
20. Прокофьев В., Агрессивный блок СЕНТО, с. 70-71.
21. New York Herald Tribune, Dec. 15.1959.
22. Орлов Е.А., Внешняя политика Ирана после второй мировой войны, М., 1975, с. 191.
23. Алибейли Г.Д., Иран и сопредельные страны Востока 1946-1978, М., 1989, с. 160.
24. Twelve Speeches by His Imperial Majesty Mohammad-Reza Pahlavi Aryamehr, Shahanshah of Iran on Ideological Basis of Iran's National and International Policy, Tehran, 1971. Extract from the Speech at the University of Bucharest on receiving a Honorary "Doctor of Political Law" Degree (Bucharest, May 27, 1966) p. 34-35.
25. Sick Gary, All Fall Down America's Tragic Encounter with Iran, New York, 1985, p. 9.
26. Кокошина В.А., "Некоторые проблемы американо-иранских отношений в 60-70гг.", Развивающиеся страны. Политика и идеология, Москва, 1985, с.139-140.
27. Հովհաննիսյան Ն., Նշվ. աշխ., էջ 3: